

STAKA SKENDEROVA

Početkom druge polovine XIX vijeka javlja se Staka Skenderova sa svojom školom kao jedna od najinteresantnijih pojava u kulturnoj istoriji Sarajeva. U vrijeme kada se otvaraju prve, da tako kažemo, svjetovne osnovne škole za mušku djecu, i to pretežno djecu trgovaca, Staka Skenderova otvara u Sarajevu školu za šensku omladinu. Pojava prve, gotovo samonikle žene učitelja, pisca, socijalnog i javnog radnika, u gotovo potpuno nepismenoj Bosni, interesantna je sama po sebi. Iako je ovo period naše relativno bliske prošlosti iz koje imamo i pisanih dokumenata i svježiju usmenu tradiciju, lik Stake Skenderove ostao je nedovoljno osvijetljen, a značaj njene kulturne misije i njenog mjesta u našoj kulturnoj istoriji ostali su neodređeni. Zanimljivo je, takođe, pitanje zbog čega su strani putopisci ti prvi koji otkrivaju ulogu Stake Skenderove, i njenu djelatnost afirmišu nazivajući je prvom ženom na Balkanu, dok u sredini u kojoj radi ostaje, manje ili više, neshvaćena i nepodržana od onih koji su u to vrijeme bili nosioci i organizatori kulturno-prosvjetnog života. Staka se pojavljuje sa svojom školom upravo u vrijeme pojačane prosvjetne propagande i intenzivnijih akcija u pogledu otvaranja škola, naročito kod sarajevskih Srba, pa ipak trgovci i zanatlije, koji stoje na čelu ovakvih akcija, ostaju ne samo indiferentni prema nastojanjima Stake Skenderove nego je s vremena na vrijeme sumnjiče kao režimskog špijuna. Vjerovatno iz ovakvog tretmana proizlazi i činjenica da sprska štampa u Bosni i Hercegovini nije gotovo ni zabilježila ime Stake Skenderove sve do njene tragične smrti. Štampa u Beogradu, Zemunu i Novom Sadu, koja se inače šire bavi kulturnim pitanjima Srba u Bosni i Hercegovini, ima isti odnos prema Staki Skenderovoj, iako bi se sasvim prirodno očekivalo da se o jednoj, po našem mišljenju, fenomenalnoj pojavi u Bosni piše vrlo mnogo, i vrlo često. Povodom smrti Stake Skenderove »Sarajevski list«¹ ističući njene velike zasluge piše: »Nažalost nemamo bitnih podataka o njenom životu«, i prvi konstatuje siromaštvo podataka o prvoj ženi prosvjetnom i kulturnom radniku u Bosni. To isto, nešto kasnije, bilježi mostarski list »Narod«: »Sramota je da više ništa ne znamo o Staki Skenderovoj osim onoga, što nam je jedan Rus o njoj napisao.«² Nedovoljan dug naše kulturne istorije prema Staki Skenderovoj ogleda se, pored ostalog, i u činjenici da njezin *Ljetopis Bosne*, koji je štampan

¹) *Sarajevski list*, broj 67 od 29. maja 1891. god.

²) *Narod*, broj 17 od 28. aprila 1907. god.

1859. godine u Petrogradu na ruskom jeziku, još nije u cjelini preveden ni publikovan na srpskohrvatskom jeziku. I ono malo što je zabilježeno o Staki Skenderovoj i njenoj školi pisano je, uglavnom, prema sjećanju, pa je stoga datiranje događaja nesigurno. Ono što je u tom pogledu najvjerodostojnije, to su napisi u službenom listu »Bosna«, gdje su bilježeni kao događaji dana neke manifestacije u Stakinoj školi.

Ovom prilikom želimo na osnovu ono malo pisanih dokumenata, bilježaka i sjećanja njenih savremenika i njenih đaka, kao i na osnovu njenog *Ljetopisa Bosne* nešto kazati o tome ko je bila Staka Skenderova, u čemu su njene zasluge, pokušavajući istovremeno odgovoriti i na pitanje: Zašto je Staka ostala neshvaćena i nepodržana, i to u prvom redu od strane sarajevske srpske čaršije toga doba. Razumljivo je, međutim, da svako pisanje i zaključivanje na osnovu nepotpunih dokumenata uslovljava određene nedorečenosti.

Porodica Stake Skenderove doselila se iz Prijepolja u Sarajevo. Njen otac Pero bio je trgovac. Njegovo ime je jedino zabilježeno u matičnoj knjizi gdje je upisana smrt Stakina. On se, inače, na drugim mjestima gdje se govori o Staki ne spominje. Često se spominje majka Mara, sestra Savka i brat Ilija. Interesanto je da u matičnoj knjizi umrlih, gdje je zabilježena smrt Stakina, piše: »otac Pero i mati Jelena«, a u istoj matičnoj knjizi gdje je zabilježena smrt njene sestre Savke piše: »Ostala joj mati Ana i sestra Hadži-Staka Skenderova«, dok se u svim ostalim dokumentima spominje Stakina majka pod imenom Mara. U *Ljetopisu Bosne*, koji je napisala Staka i o kome će kasnije biti više govora, Staka spominje i svoga brata Jovana, za koga na jednom mjestu navodi prezime Petrović, a na drugom mjestu Skenderović. Na osnovu ovoga su mnogi koji su o Staki pisali spominjali njena dva brata od kojih je jedan u mladosti tragično završio.³ Međutim, Staka je u *Ljetopisu*, zabilježila da je Jovanova majka od tuge umrla neposredno poslije smrti Jovanove, a sve se ovo dogodilo prije 1850. godine, dok je Stakina majka umrla 1889. godine. Prema tome Jovan nije mogao biti Stakin rođeni brat.

U pogledu Stakinog porodičnog imena nije sve jasno. Matične knjige srpsko-pravoslavne crkvene opštine sačuvane su tek od pedesetih godina prošlog vijeka. Staka je tu pod prezimenom Skenderović prvi put zavedena 1856. godine, kada je kumovala Georgiju, sinu Sime Piruše i Anđe Šećerović. Njen brat Ilija (umro 1866. g.), sestra Savka (umrla 1888. g.) i majka Mara (umrla 1889. g.), svi su uvedeni u matičnu knjigu kao Skenderovići. Doktor Kečet, koji je bio vrlo informisan i koji je napisao monografiju o Topal Osman-paši, za Staku piše

³) u Stakinom *Ljetopisu* objavljena je pjesma i uz pjesmu širi komentar o Jovanu Petroviću (Skenderoviću) i njegovom stradanju. U Sarajevu je bila u to vrijeme poznata mehana koju je držala neka Čebedžinka, koja je imala lijepu kćerku Savku za koju pjesma kaže:

»I bila je odviše lijepa
U Bosni joj ne bila prilika
I svijet se za ovom mamio
Mamili se Turci i kristjani.«

Savka je bila zaljubljena u Jovana, pa su ga iz ljubomore napali i izboli noževima tako da je ubrzo umro.

da se zvala Hadži-Damjanović.⁴ S obzirom na to da u Sandžaku, odakle se doselio Stakin otac, ima porodica Damjanovića,⁵ moglo bi se pretpostaviti da se i Stakina porodica tako zvala, a dodatak prezimenu Hadži pripadao je lično Staki poslije njenog odlaska u Jerusalim.

Staka je rođena 1828. godine.⁶ Po svemu izgleda da je rano ostala bez oca i da je brigu o njoj u ranoj mladosti vodio njen brat Ilija, koji je inače po zanatu bio ćurčija. U njenom ranom djetinjstvu u Sarajevu nije postojala osnovna škola za žensku djecu.⁷ Zabilježeno je da je Staka učila školu »kod nezaboravnih daskala Sime i Miće Aronitovića.« Ne zna se da li je privatno učila kod ovih učitelja ili je išla u redovnu školu sa muškom djecom, što nije bio običaj u to doba. Sigurno je, međutim, da je Staka od rane mladosti zavoljela knjigu i prosvjetu i da se tokom cijelog života nije od toga odvajala.

Brat joj je kao ćurčija radio za tursku vojsku i oficire u čemu mu je i Staka pomagala. Baveći se takvim poslom Staka je zalazila u porodice u kojima se govorilo turski, pa je i ona naučila turski jezik. Poznavanje turskog jezika predstavljalo je, u to doba, veliko preimущество za svaki javni rad, pa je to bilo značajno i za Staku, a naročito za početak njene javne kulturne djelatnosti. Istina, odlazak u turske porodice i služenje turskim jezikom bili su stalni povodi određenom podozrenju od strane srpske javnosti, a tim u se uvijek i bogato služili oni elementi koji su željeli da Stakin ugled umanje i da njenu kulturnu djelatnost kompromituju u očima srpske javnosti, o čem će kasnije biti više govora.

Polovina prošlog vijeka, kada stupa Staka Skenderova na pozornicu javnog života u Sarajevu, je vrijeme gotovo totalnog analfabetizma u Bosni i Hercegovini. Godine 1850. fra Jukić navodi svega osam škola u Bosni i Hercegovini za pravoslavne Srbe, i to samo dvije (u Travniku i Livnu) evropski uređene.⁸ A na jednom drugom mjestu stanje pismenosti fra Jukić karakteriše riječima: »...popovi jedva da svaki peti znade jaziju povući«. U to je doba u čitavom turskom carstvu na Balkanu bila poznata samo jedna škola za žensku djecu u Peći.⁹ Same ove

⁴) Med. dr. Jožef Koetschet: Osman Pascha der Letzte grosse Wesier Bosniens und seine Nachfolger. — Sarajevo. 1909. Str. 5.

⁵) Dobio sam podatak od Mile Krpovića, prosvjetnog savjetnika iz Prijepolja, da je imao u rukama jednu staru knjigu na kojoj je 1852. godine pisao neke biješke Đorđe Hadži-Damjanović. Dodatak Hadži uz porodično ime nalazi se jedino kod Kečeta, dok se u svim drugim slučajevima taj dodatak stavljao uz Stakino ime poslije 1870. godine, kada je išla u Jerusalim. Drug Krpović takođe kaže da u tom kraju nije bilo porodice Skenderovića. Poznato mu je, međutim, da su porodicu Tomašević doskora nazivali Skenderijama.

⁶) Vladislav Skarić je naveo da je Staka rođena 1831. godine, a na jednom drugom mjestu piše da je rođena »...one godine kada se Zmaj od Bosne Husein kapetan Gradašćević beše podigao protiv sultana«. Međutim, u matičnoj knjizi umrlih piše da je umrla u 63. godini života.

⁷) Stevo Kaluđerčić je zabilježio »da je još 1747. godine u Sarajevu postojala srpsko pravoslavna ženska osnovna škola«. Međutim, iako je bila neka škola u to vrijeme, ona je brzo iščezla i tek se od 1854 g. pouzdano zna za srpsku školu za žensku djecu u Sarajevu.

⁸) *Bosanski prijatelj*, 1850. Str. 132—133.

⁹) Jovo Fil. Ivanišević: Srpsko-pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini. — Sarajevo. 1910. str. 29.

činjenice dovoljno govore o tome kakva je mogla biti klima ako je neko postavio pitanje školovanja ženske djece i prosvjećivanje žene uopšte, a to su bile ideje vodilje Stake Skenderove. Stoga je ona morala zahtijevati, ubjeđivati i propagirati čas kod Turaka, čas kod domaćih ljudi da se ovo ili ono učini, pokrene ili preduzme, utirući tim putem prve tragove pismenosti žena u Bosni i Hercegovini. Samonikla i gotovo samouka Staka Skenderova počinje svoju kulturno-prosvjetnu misiju u Sarajevu u uslovima u kojima mogu uspjeti samo zanesenjaci i entuzijasti.

Staka se pismenosti učila iz crkvenih knjiga, jedva da je drugih i bilo u to doba, pa je vrlo rano počela odlaziti u crkvu. U staroj pravoslavnoj crkvi je redovno za vrijeme službe pjevala i čitala. Tako je kao vrlo mlada bila zapažena i snažno joj je rastao ugled, a posebno među pravoslavnim ženama u Sarajevu. Gotovo kao senzacija se širio glas da u crkvi ne samo pjeva nego i iz knjiga čita jedna mlada djevojka. Ruski konzul Hilferding, koji je prvi u javnosti istakao značaj i ugled Stake Skenderove, zabilježio je, najvjerojatnije na osnovu razgovora sa Stakom, u vezi sa njenim čitanjem u crkvi: »Srpski običaj ne polaže tu dužnost na odraslog čovjeka kao u nas, nego na mladića, a u taj čas nije bilo pismenog mladića među pravoslavnim.« Osim crkve i kuće Staka se, prije osnivanja škole, kretala u društvu žena, čitala što joj je dolazilo do ruku, interesovala se za narodnu poeziju, prikupljala podatke o prošlosti Sarajeva itd. Ona obilazi pojedine porodice, daje savjete, interveniše kod turskih vlasti za hrišćane, piše pisma, molbe, žalbe itd. Glas o mladoj bistroj i pismenoj ženi širio se među pravoslavnim stanovništvom i izvan Sarajeva. Pazarnim danom nju prate seoske žene i djevojke, pitaju je za savjet, traže lijek ili mišljenje o ovom ili onom. Ona već u svojoj dvadesetpetoj godini ima, da tako kažemo, status afirmisane javne radnice. Iako su bili u to vrijeme rijedi slučajevi da se žena poziva na kumstvo, Staka se sve češće u toj ulozi javlja kao ugledna i poštovana.

Osnivanjem ženske škole u Sarajevu još više je porastao autoritet Stake Skenderove u narodu. S druge strane, to je davalo nove povode za sumnjičenja, koja su i ranije prema Staki ispoljavali ljudi oko srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu. Interesantno je da je teško utvrditi kako godinu osnivanja tako i vijek trajanja ove škole, iako je to sve bilo prije nešto više od sto godina. Naime, kao godina otvaranja škole pominje se na jednom mjestu 1854, na drugom 1857, a na trećem 1858. godina. Podaci se, takođe, ne slažu u pogledu prestanka rada škole i variraju od 1875. do 1878. godine. Što se tiče godine osnivanja škole zbrka dolazi, smatramo, usljed toga što se ova škola identifikuje sa drugom osnovnom školom za žensku djecu koju je otvorila srpsko-pravoslavna crkvena opština 1854. godine. Kao prva učiteljica ove škole spominje se Mara Krčedinac. O ovoj školi piše učitelj Aleksandar Suškalović 1855. godine u Trst Simi Samoukoviću: »G. Miću Jovanovića pozdravio sam i kazao mu vašu tugu o tome što neće on o ženskoj da se brine školi.«¹⁰ Pisac nekrologa povodom smrti Stake Skenderove objavljenog u »Istočniku« 1891. godine, koji je prvi zabi-

¹⁰) Jovo Fil. Ivanišević: Srpsko-pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini. — Sarajevo. 1910. Str. 29.

lježio godinu 1854. kao početak rada Stakine škole, a kasnije su to neki prepisivali, očigledno je pobrkao Stakinu sa drugom ženskom školom.¹¹ Nisu u pravu, po svoj prilici, ni oni koji su pisali da je škola otvorena 1857. godine. Ruski konzul Hilferding, koji je prvi put bio u Sarajevu polovinom 1857. godine, kritikuje sarajevske Srbe što imaju samo jednu osnovnu školu, a ovu školu tu ne spominje, iako je bio sa Stakom i ona mu davala informacije o Sarajevu.

Poslije Sarajeva Hilferding odlazi u Peć i tu se oduševljava jedinom školom pa tom prilikom piše: »U pohvalu pečkih Srba dodacu još i to što je kod njih osnovana i ženska škola: ustanova koja ne postoji u cijeloj Bosni i Hercegovini. Prije nekoliko godina jedna Srпкиnja, došavši iz Austrije, pokušala je osnovati žensku školu u Sarajevu. No, živjeti i učiti besplatno, ona nije mogla, a niko nije htio da plati za obučavanje svojih kćeri, čak ni bogatiji.«¹²

Hilferding kasnije, 1858. godine piše: »Cilj života Stake Skenderove bio je osnivanje djevojačke škole u Sarajevu radi toga da bi položila početak obrazovanja ženskog pola u pravoslavnom naselju Bosne. Ta je želja sada dostignuta, pomoću jedne dobrotvorke, i Staka Skenderova se sada zanima njenom novootvorenom školom.«¹³ Prema svemu izgleda da je Stakina škola otvorena 1858. godine, kako je napisao i Vladislav Skarić.¹⁴

Ženska škola u Peći, koja je osnovana oko 1855. godine, ima dosta zajedničkog ili sličnog po programu i organizaciji sa školom Stake Skenderove.¹⁵ Ne može se sa sigurnošću utvrditi da li se Staka ugledala na ovu školu, ali je, vrlo vjerovatno, o njoj bila informisana od strane Hilferdinga. Osim toga, upraviteljica ove škole, Katarina Simić, putovala je po raznim krajevima tražeći pomoć za svoju školu.

Poznato je da je Katarina dolazila na Cetinje i u manastir Ostrog¹⁶), pa nije isključeno da je Staka čula i nešto znala o ovoj školi i prije ponovnog susreta sa Hilferdingom, kada je on drugi put stigao u Sarajevo.

U školi Stake Skenderove učili su se sljedeći predmeti: račun, časlovac, psaltir, štica, crtanje, staroslavenski jezik i ručni rad. Najpoznatije podatke o lokaciji škole, učenicima i organizaciji škole zabilježio je dr Jovan Kršić na osnovu razgovora sa Gospom Dunderović, koja je bila Stakina učenica. Škola je otvorena »na Varoši« u neposrednoj blizini stare pravoslavne crkve u današnjoj Titovoj ulici. U školi je bila jedna veća učionica i jedna manja »za ručni rad«.

¹¹) Ovaj nekrolog u »Istočniku« preštampan je iz novosadskog *Napretka*. Karakteristično je da sarajevski časopis za Staku, koja je živjela i umrla u Sarajevu, »pozajmljuje« nekrolog iz novosadskog lista.

¹²) Ovdje se, vjerovatno, radi o ženskoj školi koja je osnovana 1854. godine, koju smo ranije naveli i koja se brzo ugasila. Ova škola se ponovo javlja 1859. godine.

¹³) А. Гильфердинг: Поездка по Герцеговине, Боснии и Старой Сербии. Стр. 547.

¹⁴) Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Стр. 228.

¹⁵) O ovoj školi, pored Hilferdinga, vrlo povoljno je pisala i Mis Adelina Irbi u svom putopisu.

¹⁶) Milojka Veselinović: Srpske kaluđerice, *Glas Srpske kraljevske akademije*. LXXX, 1909, стр. 230.

Najugledniji predstavnici srpske čaršije u to doba bili su protiv Stakine škole. Oni nisu slali u tu školu svoju djecu, jer su sumnjivali Staku zbog njenih dodira sa turskom administracijom. To Staku nije zbunilo. Uporno je prikupljala materijalna sredstva za školu i organizovala njen rad. Prve učenice su bile pretežno iz siromašnih porodica, i to u početku iz pravoslavnih, a kasnije su školu posjećivale i muslimanske i jevrejske djevojčice, istina u manjem broju. Broj učenica se povećavao, a ugled škole je stalno rastao, pa su i sarajevski trgovci, koji su se u početku pobunili protiv Stake i njene škole, počeli slati svoju žensku djecu u ovu školu.

Djeca bogatijih roditelja, uglavnom trgovaca i zanatlija, plaćali su školarinu, dok je za siromašne škola bila besplatna. Učenica ove škole Gospa Dunderović iznosi da su »roditelji plaćali školarinu« od koje se nabavljao materijal za ručne radove (vunica, svila, zlatni konac) čak iz Njemačke; donosio ga je trgovac Jovo Čuković¹⁷. I Topal Osman-paša slao je svoje kćerke u Stakinu školu.

Škola je osnovana i uglavnom se održavala od dobrovoljnih priloga. Hilferding, kao što smo ranije naveli, spominje neku dobrotvorku čijom pomoći je škola osnovana. On je to, sigurno, zabilježio na osnovu Stakinog kazivanja. Aleksa Popović, jedan od savremenika i prijatelja Stakinih, zabilježio je da se škola osnovala uz pomoć tadašnjeg mitropolita u Sarajevu Prokopija i nekih sarajevskih gazda, a da je kasnije, pored ostalih prihoda, turska vlada davala najprije 600, a kasnije 1.000 groša¹⁸. U arhivu srpsko-pravoslavne opštine u Sarajevu zabilježeno je 1. maja 1859. godine: »Od toga imalo se dati gospođi Staki za knjige groša 37,20.« To je, izgleda, jedini prilog koji je ova opština dala za Stakinu školu. Staka je održavala vezu sa beogradskim mitropolitom Mihailom, knezom Mihajlom i još nekim ljudima u Beogradu, pa je vrlo vjerovatno da je odatle dobivala i nešto pomoći. Osim toga, udžbenici koji su se upotrebljavali u školi dolazili su iz Beograda. Na jednom mjestu je zabilježeno da je vlada Napoleona III davala pomoć Stakinoj školi¹⁹. Da li je Staka primala pomoć iz Rusije za svoju školu nije poznato, iako se to pretpostavljalo. Zna se da je Staka imala namjeru 1869. godine da ide u Rusiju da »prosi« za svoju školu. Dopisnik novosadske »Zastave« te godine, koji inače stoji na strani Stakinih protivnika, piše: »Mi bi voleli da Staka u Rusiji ništa ne skupi, jer taj zavod, zavod gde napreduje demoralizacija, oću reći civilizacija.«²⁰

Interesantno je istaći da su novosadski listovi objavljivali iz Sarajeva o Staki i njenoj školi samo ono što bi ovu školu kompromitovalo, a to znači da su dopisnici bili pod znatnim uticajima ljudi oko crkvene opštine, koji nisu Staku podnosili.

Pored organizacije škole i brige oko održavanja, Staka je održavala i nastavu. Ona je tim postala prva žena domorodac u Bosni i Hercegovini koja je sjela za katedru. Za 17 godina, koliko je, po svoj

¹⁷) Jovan Kršić: Hadži Staka Skenderova, *Politika*, 1932.

¹⁸) Aleksa J. Popović: Hadži Staka Skenderova, *Bosanska vila*, 1903. broj 23 i 24.

¹⁹) Francuska vlada je šezdesetih godina 19. v. pomagala još neke hrišćanske škole u Sarajevu sa željom da se u tim školama, pored drugih predmeta, uči i francuski jezik.

²⁰) Hamdija Kapidžić: Zastava o Bosni i Hercegovini, Knjiga I, str. 270.

prilici, trajala ova škola, povećavao se broj đaka i odjeljenja, a prema tome i broj učiteljica koje su predavale. Kada je riječ o đacima ove škole, treba imati u vidu da to nisu bile samo učenice današnjeg uzrasta u osnovnoj školi nego je tu bilo i odraslih djevojaka, koje su se iz škole i udavale. Jovan Kršić u naprijed pomenutom napisu navodi da je poslije četiri godine rada škola imala četiri razreda i preko šezdeset učenica. U pogledu razreda škola nije bila ustaljena. Zabilježeno je da je godine 1866. škola imala samo tri razreda, dok je 1870. godine škola imala pet razreda. Te je godine, naime, na svečanom godišnjem ispitu goste pozdravila učenica petog razreda Jefa Radović.²¹ Njene prve učenice Ana Karanova i Koka Đurićeva postale su joj i prve saradnice. One su predavale u Stakinoj školi. Za ručni rad postavljena je jedna učiteljica koja nije bila rodnom iz Bosne, nego vjerovatno iz Srbije, jer su je učenice zvale »Srbijankom«. Prve dvije učiteljice u srpskoj ženskoj školi u Mostaru Ana Dizmarova i Fima takođe su dobio obrazovanje u Stakinoj školi. Neke njene učenice su otišle u Krajinu.

U borbi sa crkvenom opštinom, da bi dokazala da njena škola nema nikakve protestantske ni prozelitske ciljeve, Mis Paulina Irbi dovodi za učiteljicu u svoju školu »novu učiteljicu iz Biograda koja je već poznata bila sarajevskoj opštini, jer za nekoliko godina prije toga učila se ona u ženskoj školi Stake Skenderove u Sarajevu.²²

Više Stakinih učenica udalo se u najimućnije kuće u Sarajevu, pa je u te kuće počela stizati štampa, kupovale su se i čitale knjige, održavala se sijela sa nekim manjim kulturnim programom, a kasnije i porodične pozorišne predstave! Stakine su učenice u tim porodicama bile nosioci i pokretači kulturnog života. To je, u stvari, bilo prvo jezgro, da tako kažemo, ženske srpske inteligencije u Sarajevu. Stakine učenice su kasnije, zajedno sa nekim učiteljicama koje su dolazile iz Vojvodine i sa učenicama ženske škole²³ Mis Irbijeve pokretale i podsticale prosvjetno-kulturni rad među ženama, a docnije organizovale i prve oblike udruživanja žena u Sarajevu.

Na kraju školske godine održavali su se redovni godišnji ispiti. Ispitima su prisustvovali građani, roditelji učenica, predstavnici vlasti i konzuli. Na ovim ispitima priređivana je i izložba ručnih radova učenica, a organizovan je i manji kulturni program. Prvu bilješku u novinama o održavanju ispita sačuvao je »Bosanski vjesnik« iz 1866. godine, gdje piše: »Ispit držat je bio nad djecom iz sva tri razreda, i zadovoljio je svakoga, te zaslužuje pohvalu kako upraviteljka gosp. Staka tako i učiteljka gospođica Draginja radi lepoga i dobrog uspjeha dje-

²¹) *Bosna*, 1870, broj 215.

²²) *Prosvjeta*, list za politiku, književnost i zabavu, 1887, broj 7 od 7. do 15. (27) februara.

²³) Adelina Paulina Irbi, rođena u Engleskoj, putujući po Balkanu šezdesetih godina prošlog vijeka, otvorila je u Sarajevu 1869. god. školu za žensku djecu. U Sarajevu je ostala sve do smrti 1911. god. i stalno održavala školu. Za vrijeme ustanka 1875. godine kretala se po zbjegevim i tamo se brinula o djeci. Cijelo vrijeme bila je u prijateljskim odnosima sa Stakom, a posljednjih nekoliko godina preuzela je na sebe potpuno brigu o zbrinjavanju Stake i njene porodice.

ce u naukama.«²⁴ Listovi koji su tada izlazili — »Bosanski vjesnik«, a kasnije »Bosna« — donosili su gotovo redovno kraće izvještaje o ispitima u Stakinoj školi. I ove ispite, izgleda, bojkotovali su odbornici srpske crkvene opštine. Dopisnik »Napretka« iz Sarajeva 1865. godine prigovara Gavri Vukoviću što je dao vladinih 5.000 groša Staki za školu i što hvali njene učenice i na kraju dodaje da na ispitu »niko od strane opštinstva nije bio...«²⁵ Ovaj dopis, prema zabilješci Riste Šušlića, napisao je Niko Pavlović, pročelnik sarajevskog školskog odbora, koga je Osman-paša protjerao iz Sarajeva kao osumnjičenog srpskog propagatora u Sarajevu. Posljednji u novinama zabilježeni ispit u Stakinoj školi datira iz 1874. godine. »Bosna« je te godine naročito pohvalno pisala o uspjehu učenica. Za ručne radove na školskoj izložbi strani konzuli su rekli »da se ovi radovi mogu s radovima najboljih evropskih škola usporediti.«²⁶ U ovom napisu »Bosna«, pored ostalog, o ovoj školi piše: »Ova škola u stanju je pribaviti učiteljke za sva mjesta u ovom vilajetu.« Ovo je bila posljednja bilješka u novinama o ovoj školi.

Interesantno je istaći da je »Bosna« dvije godine ranije, pišući o održanim ispitima u školi, doslovno istim riječima konstatovala da ova škola može dati učiteljice za čitav vilajet. To znači da se Stakinoj školi davao značaj učiteljske škole. Škola je, u stvari, u posljednjem periodu svoga rada i bila neka vrsta učiteljske škole, razumije se, za ono vrijeme i za ondašnje prilike.

»Bosna« je, istina, donijela vijest 1876. godine o požaru »u kući Mehmedage Andžikagića u kojoj obitava pravoslavna učiteljica Staka«²⁷ Ova bilješka je, najvjerovatnije dala povoda nekim da napišu da je Stakina škola stradala u požaru i da trajanje ove škole dovode u neposrednu vezu sa požarom. Međutim, Staka je stanovala u kući koja je stradala u požaru, a škola je bila na drugom mjestu i, po svemu sudeći, prestala raditi nešto prije požara.

Kao što je teško utvrditi tačno vrijeme dokle je radila škola, tako isto se ne zna ni razlozi zbog kojih je škola prestala. Može se, međutim, gotovo sa sigurnošću pretpostaviti da su materijalni razlozi bili posrijedi i da se škola ugasila u siromaštvu. Srpska crkvena opština izdržava mušku osnovnu školu, žensku osnovnu školu (koja povremeno radi) i nižu gimnaziju, a opština, kako smo ranije istakli, nije mnogo zainteresovana za Stakinu školu. Uz to treba naglasiti da sedamdesetih godina u Sarajevu napreduje ženska škola Mis Paulina Irbi u koju, takođe, pretežno idu pravoslavne učenice. Ova škola je bila programski i organizaciono mnogo razvijenija od Stakine škole, a Staka je bila u vrlo prijateljskim odnosima sa Mis Irbijevom. Sve to govori da je, pored materijalnih teškoća s kojima se škola borila od svog osnivanja, postojalo sve manje rezona za još jednu žensku školu u Sarajevu, pa se tako i ugasila škola Stake Skenderove. Moglo bi se pretpostaviti da je, možda, i ustanak 1875. godine mogao uticati na zatvaranje škole.

²⁴) *Bosanski vjesnik*, 1866, broj 17 od 30. jula.

²⁵) *Napredak*, Novi Sad, 1865, broj 87 od 4. novembra.

²⁶) *Bosna*, 1874, broj 420.

²⁷) *Bosna*, 1876, broj 502.

Ranije smo naglasili da su neki zamjenjivali Stakinu školu sa ženskom osnovnom školom koja je povremeno radila i o kojoj se brinula srpska pravoslavna crkvena opština. Jedno mjesto, koje smo takođe ranije citirali, u Kečetovoj Monografiji o Osman-paši, daje povoda da se odgovori da li je u Sarajevu šezdesetih godina u prošlom vijeku postojala i jedna treća škola za žensku djecu, koju je, navodno, vlada osnovala. Kečet, naime, spominjući dotaciju države katoličkoj fra-Grginoj školi u Sarajevu piše: »... a država je osnovala u gradskoj četvrti Bistrik jednu osnovnu školu za djevojčice sviju vjeroispovijesti: ovu školu posjećivale su u velikom broju ne samo muslimanske nego i pravoslavne djevojčice. Na ovoj školi radila je sa priznatim uspjehom pravoslavna učiteljica Staka Hadžidamjanović«. U popisu pretplatnika na knjigu »Rođanik i Sanovnik«, koju je izdao Jeremija Karadžić u Beogradu, upisana je »Staka Skenderova nadzirateljka ženskih škola«. Na osnovu Kečetovih podataka o školi na Bistriku neki su pogrešno zaključivali i smatrali da je Stakina škola selila iz »Varoši« u Bistrik. To nikako ne može biti tačno. Njena, ranije spomenuta učenica Gospa Dunderović, dala je podatke Jovanu Kršiću ne samo o lokaciji škole »na Varoši« nego je naznačila tačno i kuću u kojoj je Stakina škola radila. Ta kuća je još postojala u to doba (1932. g.) i uz Kršićev članak u Politici data je i skica škole. Da je škola selila na Bistrik ne bi se, smatramo, moglo dogoditi da to ne zna i da to ne kaže Stakina učenica koja je u tu školu išla upravo onih godina kada je, po riječima Kečeta, otvorena ženska škola na Bistriku. Ne može se, takođe, pretpostaviti da se u Kečetovoj knjizi radi o nekoj drugoj »pravoslavnoj učiteljici Staki Hadžidamjanović« a ne o Staki Skenderovoj. Prema tome ostalo bi kao najvjerovatnije da je, pored Stakine škole, u Bistriku otvorena druga ženska škola, a da je Staka u toj školi predavala ili je, kao već iskusnija nastavnica, pomagala rad te škole.

Staka je, kao što je rečeno, znala turski jezik i odlazila u najuglednije muslimanske porodice, pa ne bi bilo nikakvo iznenađenje da se Staka angažovala da radi ili da pomaže rad i u jednoj školi u koju dolaze muslimanske djevojčice. Ovo tim prije što su i ranije neki Muslimani upisivali svoju djecu u Stakinu školu. Staka se, kao što smo naveli, naziva nadzirateljicom ženskih škola. Da je postojala samo jedna ženska škola ne bi se moglo govoriti o ženskim školama u množini i ne bi ni dolazilo u obzir zvanje »nadzirateljka«.

Osman-paša, koji je u to doba bio bosanski valija, o kome Kečet piše knjigu, spadao je u progresivnije ljude, on je i svoje kćerke slao u Stakinu školu, pa na osnovu toga ne bi bilo nepojmljivo da se on založio za otvaranje jedne ovakve škole. Stoga bi bilo vrlo interesantno ispitati i utvrditi činjeničko stanje oko ove škole. To bi bilo zanimljivo ne samo u vezi sa Stakom i njenom ulogom nego bi to bio dragocjen podatak za istoriju našeg školstva. Ako je turski režim otvorio ovu školu, to bi značilo da je upravo u Sarajevu otvorena prva svjetovna ženska škola u krajevima koje su Turci držali. Pošto se o ovoj eventualnoj školi ne zna, ili se malo zna, to može biti i posljedica činjenice da mnoge škole u to doba nisu bile ustaljene i organizaciono stabilne kao današnje škole. Ponekad se školom nazivala grupa đaka koji su se okupljali na nastavu dotle dok je učitelj dolazio, a učitelji su bili ne-

stabilni i pokretni i počinjali su i napuštali rad u svako doba godine. Možda je i škola u Bistriku imala sličnu sudbinu. Sigurno je, međutim, da se ona nije kao škola ustalila i afirmisala jer bi se inače o njoj mnogo više i sigurnije znalo.

Iako su se najveće zasluge Stake Skenderove za kulturnu istoriju Sarajeva i Bosne i Hercegovine ogledale u njenom prosvjetno-školskom radu, njen značaj u našoj istoriji ne iscrpljuje se samo u tome. Staka je i prva žena socijalni radnik u našoj sredini. Svoje znanje turskog jezika i svoj autoritet u očima turske administracije Staka iskorišćava za rješavanje mnogih životnih pitanja sarajevske sirotinje. Ona je obilazila turske kazamate i hrabrila i pomagala kažnjenike. U svoju kuću i školu prikupljala je siromašne i pružala im neku vrstu zaštite. Njena kuća pazarnim danom bila je otvorena za seljanke iz okoline Sarajeva, kojima je davala savjete, upućivala ljekaru itd. Stakinom zaslugom i pomoći i prve seljanke iz okoline Sarajeva stupile su u ljekarsku ordinaciju.

Zabilježen je i veći broj javnih istupa i zauzimanja stavova Stake Skenderove o nekim aktuelnim pitanjima tadašnjeg Sarajeva. Staka je javno ustala i bila vrlo energična protiv stava srpske crkvene opštine i njenih odbornika u pogledu odnosa prema Mis Irbijevoj i njenoj misiji u Sarajevu. Crkvena opština je, naime, izdala »objavu narodu« da ne šalje svoju djecu u školu ove Engleskinje jer je to »protestantska« škola i tamo nema mjesta za pravoslavne djevojčice. Staka se usprotivila svojim velikim autoritetom protiv ovakve zablude objašnjavajući i dokazujući značaj prosvjetno-kulturne misije Mis Pauline Irbi, kao i ulogu njene škole. Staka se nije ustručavala u ovoj borbi iako je na suprotnoj strani stajao, pored ostalih, i vrlo ugledni Sava Kosamović, docniji mitropolit u Sarajevu. Upornim stavom i autoritetom Staka je izdržala i opština je bila prinuđena da povuče »Objavu narodu«.²⁸ Stakinom zaslugom i intervencijom dozvoljeno je javno sahranjivanje hrišćana putem pogrebnih povorki ulicama Sarajeva, što je ranije bilo najstrožije zabranjeno.

U slobodnim časovima Staka se bavila književnim radom. Prikupljala je narodne umotvorine, mnogo je čitala, a napisala je *Ljetopis Bosne*, koji je u ranije pomenutoj Hilferdingovoj knjizi preveden i objavljen u Petrogradu 1859. godine. Na više mjesta je zabilježeno da je Staka znala ruski i grčki jezik i da je svoje književne radove objavljivala u ruskim časopisima. Da li je znala ruski i koliko, ne zna se. Međutim, konzultujući rusku bibliografiju nismo mogli utvrditi da je nešto objavljivala u ruskim listovima. Najvjerovatnije je da je verzija o njenoj saradnji u ruskim listovima zasnovana na činjenici što joj je *Ljetopis Bosne*, preveo Hilferding. Što se tiče grčkog jezika zna se da je sačuvano jedno pismo koje je Staka pisala vaseljenskom patrijarhu

²⁸) *Bratstvo*, Sarajevo, 1927, broj 4, str. 72.

1868. godine i da je pisano na grčkom jeziku.²⁹ Pismo je, istina, mogao napisati i neko drugi.

Koliko je i gdje Staka putovala iz Sarajeva ne zna se. Zabilježeno je na jednom mjestu da je odlazila u Beograd. Njen odlazak u Jerusalem i boravak tom prilikom u Carigradu dobro je poznat. Staka je krenula na hadžiluk, kao što su i drugi odlazili, ali se ona i za taj put spremila da bi nešto učinila za svoju školu. U Jerusalemu je Staka primila monaški čin, Katarina Simić, upraviteljica ženske škole u Peći, takođe je išla na hadžiluk i bila kaluderica, pa nije isključeno da je Staki služila kao neki uzor u ovom pogledu. Pošto u Sarajevu u to vrijeme nije bilo ženskih manastira ni pravoslavnih kaluderica, to je Staka svojim spoljnim izgledom i oblačenjem oponašala ženu koja se »odrekla ovog svijeta«. Nosila je muško odijelo. I to je bio jedan od povoda da su joj protivnici njene škole pripisivali osobine koje graniče s avanturizmom. Sa ovoga puta Staka se više puta javljala svojoj školi i učiteljicama Ani Karanovoj i Koki Đurićevoj, šaljući im razna uputstva i informacije s puta.

Na ovom putu Staka je boravila u Carigradu i posredovanjem ranijeg valije Osman-paše bila je primljena u audijenciju kod sultana Aziza i tom prilikom dobila 10.000 groša za svoju školu. Putem poruka i pisama, Sarajevo je bilo informisano o Stakinom putu i nikada niko prije toga nije bio dočekan pri povratku s puta kao Staka. Čitavo pravoslavno Sarajevo izašlo je na »Hadžinsku ravan«³⁰ kod Kozje čuprije i dočekalo Staku, a odatle je išla povorka do stare crkve, gdje se svečano završio doček.

Poslije povratka s ovoga puta Staka je dobila atribut »hadži« i niko je ne bi kasnije bez toga spomenuo. Hadži Staka ili još češće i popularnije »hadži gospođa«, nastavila je da se brine o školi i učenicama do kraja rada škole. Kasnije je zapala, zajedno sa majkom i sestrom i nekom siročadi o kojima se i poslije prestanka škole brinula, u teško materijalno stanje. Posljednju deceniju života provela je uz punu brigu Mis Irbijeve.

Ruski konzul u Sarajevu A. Hilferding pružio je snažnu podršku Stakinoj školi i njenoj kulturnoj misiji uopšte. On ima velikih zasluga za afirmaciju žene koja je prva u Bosni počela da krči i utire puteve pismenosti i obrazovanja žena. Prilikom prvog dolaska u Sarajevo u prvoj polovini 1857. godine Hilferding se žalio kako nije mogao naći čovjeka koji bi mu pružio podatke o istoriji Bosne, kao što je to uči-

²⁹) Original pisma nalazi se u posjedu Milorada Krpovića, prosvjetnog savjetnika iz Prijepolja. Pismo je, po svoj prilici, pronađeno u manastiru Mileševu. Pismo je interesantno po načinu pismenog ophođenja sa Vaseljenskim patrijarhom. Osim toga, pismo nam je saučevalo i jedan značajan podatak. Naime, Staka javlja u pismu da je srećno stigla i da je u Sarajevu zatekla sve zdravo. Pošto je pismo datirano 28. decembra 1868. g., to znači da je Staka u toj godini bila u Carigradu. Prema tome najvjerovatnije je da je u Carigrad svratila prilikom svoga puta u Jerusalem na hadžiluk. To znači da je nepoznati autor u listu »Narodna odbrana« br. 53 iz 1940. g., str. 7, pogrešno zabilježio da je Staka krenula na hadžiluk 1870. g., ili se, možda radi o njena dva odlaska u Carigrad.

³⁰) Na hadžiluk se u to doba išlo karavanima, a bio je običaj da se hadžije ispraćaju i dočekuju kod Kozje čuprije, pa je to mjesto nazvano Hadžinska ravan.

nio Pamučina za Hercegovinu: »Očajavao sam, nemogući da nađem domaću istoriju Bosne kada me sretan slučaj upozna sa djevojkom Stakom Skenderovom...«. »Ličnost Stake Skenderove vrlo je značajna«. »*Ljetopis* na mnogo mjesta sadrži izraz njene ličnosti. Niko od pravoslavnih žitelja Bosne ne zaslužuje počasni naziv narodnog radnika koliko Staka Skenderova.«³¹ U prvom susretu Staka je ostavila snažan utisak na Hilferdinga kao bistra i razborita žena. On uzima njen rukopis *Ljetopis Bosne*, od 1825—1856,³² koji kasnije, 1859. godine štampa u ruskom prevodu sa predgovorom, zajedno sa svojim putopisom iz ovih krajeva. Upoređujući tekst *Ljetopisa* sa Hilferdingovim opisom prilika u Sarajevu vidi se da se on uglavnom drži informacija i karakteristika koje mu je Staka pružala. Neke ocjene su u oba teksta gotovo identične. To znači da je Hilferding poklanjao punu pažnju mišljenjima i ocjenama koje mu je Staka davala. *Ljetopis* inače govori o turskom režimu i odnosu prema hrišćanima, nabraja paše i vezire koji u tom periodu dolaze u Bosnu i daje iscrpnije karakteristike o njima i njihovoj vladavini. *Ljetopis* pruža i vrlo reljefnu sliku odnosa koji su vladali između bogatijih (trgovaca i zanatlija), s jedne strane, i pravoslavne sirotinje u Sarajevu, s druge strane. Uz put spominje i Grke fanariote kao vladike u Sarajevu i njihov pljačkaški odnos prema domaćem stanovništvu. Interesantno je da Hilferding u cjelini prihvata Stakinu ocjenu i mišljenje o ovim odnosima u Sarajevu. Sadržaj *Ljetopisa* je najinteresantniji, po našem mišljenju, po tome što on pruža podatke na osnovu kojih bi se moglo pretpostaviti, a možda i zaključiti, odakle dolaze nesporednosti između Stake i odbornika srpske pravoslavne crkvene opštine i zbog čega su Staku sumnjičili.

U *Ljetopisu* je data vrlo drastična slika o moralu trgovaca i esnafa uopšte. Sarkastično je prikazan lažni patriotizam. Trgovci su, prema *Ljetopisu*, spremni na svaku saradnju sa Turcima ako od toga imaju korist, oni zloupotrebljavaju novac koji se od naroda sakuplja za crkvu ili školu itd. U *Ljetopisu* je po imenu navedeno šest trgovaca za koje se kaže da se »ne staraju da pomognu svojoj sirotoj braći nego se ulagaju Turcima. Oni čine što i Turci, pa pljačkaju siromašni narod«. Ovakvih i sličnih ocjena o pravoslavnim trgovcima u Sarajevu krcat je Stakin *Ljetopis*. Da li je Staka bila potpuno u pravu u ocjeni trgovaca u Sara-

³¹) А. Гильфердинг: Поездка по Герцеговине, Боснии и Старой Сербии. Стр. 545.

³²) Stakin *Ljetopis Bosne* obuhvata vrijeme od 1825. do 1856. god. O prvom dijelu ovoga perioda Staka piše na osnovu kazivanja drugih, dok o drugom dijelu piše kao svjedok i očevidac. Hilferding u predgovoru piše: »Ne očekujte možda od *Ljetopisa* Stake Skenderove pune faktične tačnosti, ali ćete u njemu naći viernu sliku u kakvom obliku su događaji koji su se odigrali u Bosni ostali u uspomeni stanovništvu.« To je, čini nam se najbitnija osobina prvog literarnog rukopisa koji je napisala žena u Bosni. Zanimljivo je istaći u vezi sa ovim rukopisom i njegovim prevodom od strane Hilferdinga da je ispod teksta na ruskom u jednom dijelu *Ljetopisa* objavljen tekst na srpskohrvatskom jeziku u desetercu. Štampano je ukupno na našem jeziku 1384 stiha. Na osnovu ovoga bi se moglo zaključiti da je Hilferding dobio rukopis čitavog *Ljetopisa* u desetercu, a da je u izvornom jeziku objavio samo jedan dio. Za rukopis se još sigurno zna da je u ranije citiranom članku Miloiko Veselinović zabilježio da je pisan »na srpskom jeziku a crkvenim slovima«.

jevu, koji su odlučivali o politici crkvene opštine i bili najuticajniji u formiranju srpskog javnog mnjenja u Sarajevu u to doba, to nije toliko bitno za ovu priliku, koliko su interesantni ovi podaci iz *Ljetopisa* koji karakterišu odnos Stake i trgovaca. Kada je Staka imala ovakvo mišljenje o ljudima koji su odlučivali u prosvjetnoj politici Srba u Sarajevu u to doba i to mišljenje i javno napisala, onda je sasvim razumljivo da oni nisu mogli imati pohvalno mišljenje o Staki, njenoj školi i njenoj misiji u cjelini. Stoga je sasvim izvjesno da su ljudi koji su sjedili u odboru srpsko-pravoslavne crkvene opštine, pored vladajućeg shvatanja tog vremena o suvišnosti školovanja ženske omladine, imali i posebnih ličnih razloga koji su uslovljavali netrpeljivost prema Staki. Pod njihovim uticajem stajali su, nema sumnje, i neki dopisnici iz Sarajeva, koji su klevetali Staku i njenu školu na osnovu priča koje su širili Stakini protivnici u gradu.

U *Ljetopisu*, koji je napisan i objavljen u vrijeme kada Staka, kao znalac turskog jezika, često stupa u kontakte sa turskom upravom, ona piše o Turcima kao »izjelicama«, »gujama prisojkinjama« itd. Tu se opisuju bezakonja i nasilja turskog režima u Bosni, a Staka se upravo u to vrijeme sumnjiči kao neka vrsta turskog špijuna, što je, samo po sebi, apsurdno. Nije isključeno da je i Staka optuživala trgovce i za ono što nisu radili, pa su joj i oni, vjerovatno, tako ili još bezobzirnije vraćali.

Stakin *Ljetopis Bosne*, koji će, nadamo se biti u cjelini preveden i publikovan, ne predstavlja dokumenat sa punim istorijskim tačnostima, a pogotovo ne njegov prvi dio koji je pisan na osnovu kazivanja drugih. No, taj spis je vrlo interesantan po tome što nam pruža sliku odnosa i atmosfere u Sarajevu u prvoj polovini XIX vijeka. *Ljetopis* je posebno zanimljiv zbog toga što se u njemu vrlo plastično ogledaju odnosi Stake i odbornika srpske crkvene opštine, kao i mišljenja i ocjene Stakine o turskom režimu u Bosni i posljedicama toga režima.

Kao što je već rečeno, u štampi je bio najavljen jedan prevod *Ljetopisa* prije šezdeset, a drugi prije četrdeset godina i u oba slučaja se odustalo. Iako nemamo sigurnih dokumenata za takvu tvrdnju, gotovo smo uvjereni da se od prevođenja i publikovanja *Ljetopisa* odustajalo unpravo zbog toga što *Ljetopis* pruža takvu sliku o odnosima, pa se iz nekih razloga pokazalo neoportunim objavljivanje *Ljetopisa*.

Stakina je škola, kao što je rečeno, primala pomoć od turske vlade, a uz to je imala i njenu dozvolu (ferman) da školu može otvoriti. Taj ferman je, »kao pola astala«, visio u radnoj sobi Stakinoj³³. I ovo je, nema sumnje, davalo povoda da se Staki prisuđuje neka vrsta sklonosti prema Turcima, tim prije što se u njenu školu upisuju i djevoičice nekih najviših turskih funkcionera. Međutim, treba imati u vidu da turska pomoć Stakinoj školi dolazi u vrijeme priprema reforme turskog školskog sistema, koji, bar formalno, dovodi u gotovo jednak položaj muslimansku i hrišćansku djecu. To je vrijeme uvođenja laičkih oblika i sadržaja u nastavu. Stoga ne bi bilo ni čudno da vlada pomaže ovakvu jednu školu. Turska vlada je, uostalom, davala novčanu pomoć katoličkoj školi, koju je osnovao fra Grga Martić, pa ipak

³³) Jovan Kršić: Hadži Staka Skenderova, *Politika*, 1932, 6. januar, str. 25.

Staka je išla redovno u crkvu i tamo vodila svoje učenice, koje su pjevale u horu, poučavala učenice srpskoj istoriji, služila se isključivo udžbenicima iz Beograda i cjelokupnim svojim stavovima u tadašnjem Sarajevu ispoljavala brigu o obespravljenim narodnim masama, pa nikakve intrige ni podvale nisu mogle pokolebati Stakin ugled u očima siromašnog srpskog stanovništva u Sarajevu.

Od svega onoga što je rečeno ili napisano, a što je imalo za cilj da u očima, prije svega, srpske javnosti, kompromituje Staku kao nekog doušnika ili prijatelja turskog režima nema ni jedne činjenice na osnovu koje bi se mogao ostvariti neki pouzdaniji sud koji bi išao u prilog Stakinim protivnicima. Naprotiv, činjenice su na strani Stake, kao istaknute kulturne trudbenice u jednoj zaostaloj sredini.

Godine 1868. neki stranac koji se zatekao u Sarajevu piše Velimiru Gaju pismo u kome opisuje stanje i prilike u Sarajevu. Posebno se osvrće na prosvjetno stanje i kulturnu zaostalost. Ništa pozitivnog u Sarajevu nije našao u pogledu kulture, osim Stakine škole: »No jedno je, što nam se vrlo daje na čudo. Usred Sarajeva, gdje korov divljaštva raste bujno, nikla jedna učiteljka, djevojka, po imenu Staka Skenderova, koja nam se čini kano Deifoba, koja u opustjeloj kakvoj pećini proriče usamljenih glasova žive istine. Ta usamljenica u pustinji, progonjena po neizobraženom općinstvu, sama otvori djevojačku učionicu...«³⁴

U daljem tekstu na istom mjestu pisac ističe da je Staka poslala jednu svoju učenicu za učiteljicu u Mostar, a drugu učenicu šalje »da uljudnosti uči turske djevojke«.³⁵ Interesantna je u ovom pismu i sljedeća bilješka: »No tko li neće u bolja vremena priznati zasluge učiteljke Stake, koja posija sjeme prosvjete i u književnu polju, jer se sirota nađe i naška spisateljka? Opisala je kako Sarajevci slabo ljube napredak roda svoga, u knjizi kojoj je nadpis: »Odmora časovi« a na to bi da su mogli na Staku digli sve zlo.« Ovdje se vrlo vjerovatno radi o *Ljetopisu Bosne*, a ne o nekoj drugoj Stakinoj knjizi. Ovo tim prije što i sadržaj »kako Sarajevci slabo ljube napredak roda svoga« odgovara *Ljetopisu Bosne*. Ovdje je interesantna činjenica da je već u ovo doba jedan stranac za vrijeme kraćeg boravka u Sarajevu zabilježio ne samo Stakin značaj nego i njene odnose sa »obćinstvom«.

Kasniji putopisci kroz Bosnu i Sarajevo ne spominju Staku, i to najvjerovatnije zbog toga što njena škola ne radi, a i njena javna djelatnost je jenjavala. Osim toga pažnju putnika iz inostranstva privlače veoma dramatični događaji u Bosni (ustanci, okupacije, otpori itd.).

Na internacionalnom kongresu o obrazovanju u Njujorku 1893. godine, Mis Paulina Irbi je govorila o svojoj školi i prosvjetnoj misiji u Bosni. Tu na nekoliko mjesta spominje Staku i njenu školu. »Kada sam prvi put putovala u Bosnu 1862. godine, tamo je postojala samo

³⁴) Velimir Gaj. *Balkan-Divan-viesti*, misli i pouke o zemlji i narodu na vlast u Bosni i Hercegovini, Zagreb, 1878, str. 108—109.

³⁵) I na drugim mjestima je zabilježeno da su Stakine učenice otišle u Mostar i tamo bile učiteljice. Međutim, nismo mogli utvrditi gdje bi to mogla Staka poslati učenicu »da uljudnosti uči turske djevojke«. Ne radi li se, možda, ovdje o ranije pomenutoj bistrčkoj ženskoj školi?

jedna hrišćanska djevojačka škola za dvije pokrajine... u kojoj je podučavala Bosanka Hadži Staka, pravoslavna kćerka hrišćanskog trgovca porijeklom iz Hercegovine.³⁶ U ovom napisu Mis Irbijeve zanimljiv je još jedan podatak za našu kulturnu istoriju. Naime, više pisaca istorije školstva u Bosni i Hercegovini (Đorđe Pejanović, dr Hajrudin Curić i dr.) zabilježili su da je ženska škola Mis Irbijeve u Sarajevu osnovana 1866. godine. Međutim, ovaj napis nosi naslov: »Engleska škola za siročad u Bosni«, pa je stoga najvjerodostojnije za početak rada ove škole ono što kaže njen osnivač.

U produženju teksta u ovom napisu Mis Irbijeva govori kako je po povratku u Sarajevo 1879. godine morala kupiti još jednu kuću da bi smjestila siročad, a da je jedan dio siročadi poslala Staki Skenderovoj. Spominjući katoličku školu časnih sestara u Sarajevu, Mis Irbijeva piše da je školu posjetila zajedno sa Hadži-Stakom Skenderovom.

Ugled Mis Irbijeve je u Sarajevu, a posebno u očima srpskog stanovništva, naročito porastao poslije ustanka u kome je svojom aktivnošću na zbrinjavanju i školovanju izbjegličke djece ova Engleskinja položila, da tako kažemo, ispit i kod svojih ranijih protivnika. Stoga je njena podrška vrlo mnogo značila i za afirmaciju Stake Skenderove.

Poslije prestanka rada svoje škole, Staka se manje javno ekspozirala, iako su neki hroničari zabilježili da je u saradnji sa dr Pač uom radila na rješavanju zdravstveno-socijalnih problema žena. Prihvatanje siročadi po dolasku Mis Irbijeve u Sarajevo 1879. godine govori o tome da Stakina briga o djeci nije prestala ukidanjem škole.

Njen posljednji javni nastup bio je na dan tragične smrti. Gospojinsko društvo iz Sarajeva priređivalo je u lldži zabavu, na koju je bila pozvana i Staka. Po završetku zabave, kasno uveče, kada se spremala za Sarajevo, jedna kola sa uplašenim konjima jurnula su u gomilu naroda gdje je bila i Staka. Od nekoliko povrijeđenih Staka je kao najteži ranjenik umrla 26. maja 1891. godine, a u matici umrlih zabilježeno je: »Satrali je konji i kola M. Mališevića.« Eto, tako je tragično okončan život prve žene pisca, prosvjetnog, socijalnog i javnog radnika u Bosni. Mis Irbijeva je preuzela brigu o sahrani na kojoj je učestvovalo brojno građanstvo Sarajeva.

Prvi nekrolozi bili su, u stvari, i prve tople i informativne riječi srpske štampe o Hadži-Staki Skenderovoj. Kako je vrijeme više odmicalo, tako se i u štampi mijenjao odnos prema Staki, a njene zasluge i značaj sve više su dolazili do izražaja. »Bosanska vila«, najugledniji srpski list u Sarajevu, iako je donosio napise i kraće informacije o školskim i prosvjetnim prilikama Srba u Bosni i Hercegovini, za prvih šest godina nije ni spomenuo Staku ni njenu školu. Prvi put njeno ime spomenuto je u nekrologu 1891. godine.³⁷ Kasnije u »Bosanskoj vili«, 1903. i 1907. godine, izlaze članci o Staki i njoj školi. »Bosanska vila« je 1913. godine objavila pjesmu u desetercu iz zbirke svoga dugogodišnjeg urednika Nikole Kašikovića. U pjesmi se govori o pri-

³⁶) New York, National Educational Association of the United States, 1895, str. 900—903.

³⁷) *Bosanska vila*, 1891, broj 9 i 10, str. 159.

likama u Sarajevu sedamdesetih godina prošlog vijeka. Najviše mjesta dato je Staki Skenderovoj, njenom ugledu i uticaju. Njenom zaslugom, prema toj pjesmi, otvaraju se škole za hrišćane, podižu se prvi put u Sarajevu zvona na crkvi itd. To znači da se o Staki već stvara legenda. Srpska štampa i izvan Sarajeva donosi po neku informaciju o Staki i njenoj školi. Došlo je, dakle, ono vrijeme koje je predviđao ranije spomenuti pisac u pismu Velimiru Gaju u vezi sa Stakom: »No tko neće u bolja vremena priznati zasluge učiteljske Stakine...«

Sarajevo je dalo godine 1931. Staki Skenderovoj ulicu, koja je za vrijeme prošlog rata nazvana drugim imenom da bi 1945. godine oslobođeno Sarajevo ponovo ulicu nazvalo imenom Stake Skenderove. Društvo za prosvjećivanje žena u Sarajevu, osnovano poslije rata, nazvalo se takođe imenom Stake Skenderove, a adekvatnije ime nisu mogli pronaći.

Staka Skenderova nije, očigledno, bila zadojena revolucionarnim idejama koje je u njeno vrijeme propovijedao Vaso Pelagić. Ona nije bila, da tako kažemo, zahvaćena ni onim oblikom nacionalne propagande iz Srbije za koji Skarić piše: »U Sarajevu je, poslije 1863, osnovano među sarajevskim Srbima društvo, koje je uzelo sebi za zadatak, da iskorjenjuje podrugljivo ime Vlah a da uvodi ime Srbin...«³⁸ Ona je imala vlastitu kulturnu orijentaciju, pa je njena uloga i samim tim značajna.

Da bi se dobila cjelovita slika o Staki Skenderovoj i uvjerljiva ocjena o njenom značaju i njenom mjestu u kulturnoj istoriji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, treba, nema nikakve sumnje u to, ispitati i sagledati još neke odnose i neke aspekte iz druge polovine XIX vijeka. Međutim, ono što je, po našem mišljenju, izvan svake sumnje i što se može zaključiti na osnovu ispitanog i poznatog, stavlja Staku Skenderovu među prve pionire prosvjećivanja žena u Bosni i Hercegovini, začetnika književnog rada među ženama i među prve žene socijalne radnike u Bosni i Hercegovini. I ovaj napis o Staki i njenoj školi napisan je radi toga da se učini jedan korak dalje u određivanju Stakinog mjesta u našoj kulturnoj istoriji.

³⁸) Vl. Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, Sarajevo, 1937, str. 223.

RÉSUMÉ

STAKA SKENDEROVA

Staka Skenderova (1828—1891), première institutrice de Bosnie, écrivain et pédagogue, a fondé vers le milieu du XIX^e siècle la première école de filles de Sarajevo. Eprise de l'éducation des femmes, elle a fait de nombreuses démarches auprès des autorités turques et partout où il le fallait pour diminuer le nombre de femmes illétrées. Staka Skenderova se range parmi les premières femmes de Bosnie-Herzégovine s'étant occupées des questions sociales. Son école, pendant son existence de vingt ans, a fourni les premières institutrices recrutées parmi les jeunes filles du pays. Le rôle et l'importance de Staka Skenderova sont d'autant plus importants qu'elle a entrepris l'éducation des femmes au moment où toutes les femmes de Bosnie-Herzégovine étaient illétrées.

Elle surmontait de nombreux obstacles auxquels elle se heurtait, obstacles faits par le régime d'occupant et par le bas niveau de la culture de la population.

Dans son activité elle se servait, outre sa langue maternelle, du turc, du russe, et, d'après certaines sources historiques, elle parlait également grec.

Elle a écrit les «Annales de Bosnie», traduites et publiées à Saint-Petersbourg. On a conservé un grand nombre d'écrits de Staka Skenderova sur différentes questions culturelles ou sociales de son époque.

Grâce à toute cette activité, Staka Skenderova se range parmi les remarquables éducateurs et pédagogues de la deuxième moitié du XIX^e siècle, ce qui lui a assuré une place importante dans l'héritage culturel de Bosnie-Herzégovine.